

MAGYAROK ÉS HORVÁTOK

— Bajza József tanulmányai —

AHATALMAS KÖTET, melyet Tóth László egyetemi tanár Bajza Józsefnek a horvát kérdésre vonatkozó válogatott cikkeiből és mélyreható tanulmányaiból kegyeletes gondossággal összeállított, már egy-magában is a magyar politikai irodalomnak oly nagy értéke, mely a korán elhunyt kiváló tudósnek valóságos „aere perennius monumentum”-a és méltó helyet biztosít neki a balkáni politikai kérdések két másik alapos ismerője: Kállay Béni és Thallóczy Lajos mellett a magyar politikai írók Pantheonjában.

A rendkívül gazdag kötet 63 cikke és tanulmánya közül 1\$ újságcikk és egy a magyar-horvát unió felbomlásáról szóló, de csak 1925-ben megjelent mesteri tanulmány a magyar-horvát viszony alakulását tárgyalja Gáj Lajos fellépésétől (1835) egészen a horvát társországnak 1918 október 29-én bekövetkezett elszakadásáig, míg a többi 26 cikk és 21 tanulmány a horvátság helyzetét az új állami közösségben: a később (1929 őszén) Jugoszláviára átkeresztelt SHS királyságban és a horvát nemzeti eszme és a délszláv koncepció lepleiben jelentkező nagyszerb törekvések közötti ádáz és felette változatos harcát ismerteti.

Ez utóbbi tanulmányok közül nem kevesebb, mint tizenöt a Magyar Szemle egyes számaiban jelent meg 1933 és 1937 között és olvasóink bizonyára élénken emlékeznek még azokra a nagyszerű felkészültségről tanúskodó és remekbe készült írásokra, melyek a jugoszláv belpolitika, különösen pedig a horvát-szerb viszálykodás fontosabb eseményeiről és fejleményeiről számoltak be, nemcsak a krónikásnak még a kevésbé jelentős részletekre is felügyelő gondosságával, hanem a hivatott publicista nagyvonalúságával és a történetíró erkölcsi felelősségérzettel párosuló ítélőképességével is.

A magyar olvasóközönség túlnyomó részét azonban érthető okoknál fogva főleg azok a cikkek és tanulmányok érdeklik, melyek a magyar és a horvát nemzet 800 éves közjogi és politikai viszonyának egyre fokozódó kiéleződéséről és a mindkét részről elkövetett súlyos hibák folytán óhatatlanul bekövetkezett végzetes és végleges felbomlásáról szólnak. Nemcsak rendkívül érdekesek, hanem több szempontból felette tanulságosak, sőt bizonyos vonatkozásban (Muraköz stb.) időszerűek is ezek az írások, mert rádöbbenik az olvasót annak a felismerésére, hogy miképpen lehetett volna józan belátással, kölcsönös engedékenységgel és jóakarattal a XVIII. század utolsó évtizedéig majdnem zavartalan együttműködésnek különösen az illyrizmus behatása alatt mindjobban lazuló szálait ismét szorosabbra fűzni, a bécsi udvar, később pedig Belgrád és Prága által tervszerűen szított félreértéseket eloszlatni és így a fenyegető válságot a magyarelles törekvések és elszakadási mozgalmak leszerelésével esetleg kikerülni.

Mindezt figyelembevéve a továbbiakban ezúttal — már helyszúke miatt is — csak az ebbe a tárgykörbe eső cikkekkkel és tanulmányokkal kívánok foglalkozni, melyeknek egészen különleges szint és jelleget adnak Bajza személyi és lelki kapcsolatai a horvát kérdéssel, a horvát nemzettel és a horvát kultúrával. Ezek az alanyi melléközöngék egy őszinte, meggyőződéses és csak a köz javát szem előtt tartó férfiú tiszteletet parancsoló vallomásai és egyáltalán nem zavarják Bajza írásainak tárgyilagosságát. Hogy mindkét nemzet közös érdekeit teljes odaadással szolgálva, Bajza, a lelkes magyar hazafi, mennyire egybefonódott lelkileg a horvátsággal, azt minden magyarázatnál jobban az egyes cikkekből vett alábbi idézetek mutatják: „Legyen szabad e sorok írójának — mondja az Új Nemzedék 1914 június 17-i számában megjelent „A horvát helyzet“ című cikkében — aki nem tartozik egyetlen horvát politikai párthoz sem, de aki egy évtized keserves munkájával iparkodik magában a magyar és a horvát nemzeti eszme összhangját megteremteni és akinek az a szubjektív érzése, hogy egyformán magáénak vallhatja mindkét nemzet törekvéseit, azokra az okokra rámutatni, melyek csekély véleménye szerint állandósították a horvát válságot.“

Három esztendővel később, az Esterházy-kormány megalakulása után, melytől az egyre jobban elmérgesedő horvát kérdés mindkét félre méltányos és megnyugtató rendezését is remélte, ezeket írja: „E sorok írója azt gondolja, hogy a horvát válságot igazán megoldani csak úgy lehet, ha a horvát nemzeti eszmét sikerül összhangzásba hozni a magyar-horvát kiegyezéssel. Ez a feladat igen nagy nehézségekkel van összekötve, de tudja, hogy úgy a most uralomra jutó magyar pártok, mint egyes horvát pártok és párttöredékek részéről megvan az egymás megértéséhez szükséges jóindulat.“

Ebben a feltevésben a sok rossz és kiábrándító tapasztalat ellenére is még mindig reménykedő Bajzának keservesen csalódnia kellett. A melléfogások balkezes politikája folytatódott és szinte feltartóztathatatlansodorta a két egymásrautalt nemzetet a teljes szakítás örvénye felé. „Sokszor töprengök azon — kesereg a Politika című folyóirat 1918 augusztus—szeptemberi száma részére írt pompás tanulmányában — micsoda végzet súlyosodik a magyar és horvát nemzetre, hogy nem tudják egymást megérteni. 800 év közös történelme után ma távolabb állunk egymástól, mint valaha.“ Balsejtelmek gyötrik és háborgó lelkének súlyos aggodalmairól a következő sorok tanúskodnak: „Úgy érzem, a végzet súlyos léptekkel közeleg s ha össze nem fogunk, mi egymás megértésére törekvő magyarok és horvátok, Jugoszlávia álarcában diadalra jut a nagyszerb eszme, elsüllyed a horvát nemzet, s örökre megbénul a magyar.“

A bajok kútforrását és a mindkét nemzetet fenyegető veszedelem egyik főokát abban látja, hogy a horvát ifjúság és a horvát értelmiség Gáj, majd Strossmayer agitációjának hatása alatt a délszláv eszme mámorító, de amint a későbbi fejlemények megmutatták, csalóka bűvkörébe kerültek és mint ennek az ideológiának megszállottjai elfordultak a horvát nemzeti hagyományoktól és törekvésektől, sőt azoknak megtagadására vetemedtek. Hogy mennyire a szívére vette Bajza ezt a mindkét nemzetre végzetesnek tartott történelmi fordulatot, azt a szinte érzelmes őszinteségében egyenesen megható alábbi kijelentése is bizonyítja: „Rám nézve a magyar-horvát viszony a személyes élmény jellegét vette fel és én ezt már nem tudom kizárólagosan magyar szemmel nézni. Családi hagyományaimnál és saját munkásságomnál fogva minden idegszálammal hozzáöttem a magyar kultúrához, de magamévá tettem a horvát kultúrát is és ez nem idegen masszaként él bennem, hanem teljesen beidegzette magát. Ennélfogva a horvát nemzet érdeke is mindig szívemen fekszik és a délszláv eszme ellen nemcsak azért harcolok, mert ez magyar érdek, hanem azért is, mert győzelme a nyugati kultúra egyik legnemesebb és hozzám legközelebb álló nemzeti ethnikumának megsemmisülését jelentené: a horvát nemzetét.“ („A horvát eszme“ című cikkből.)

Ha Bajza a Sufflay Milánról írt tanulmányában (Századok, 1931) a horvátságnak ezt a kiváló tudósát és vértanúját, akihez még azóta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban éveken át együtt dolgoztak, a legbensőbb barátság szálai fűzték, a „legmagyarabb horvátnak és éppen ezért a leghorvátabb horvátnak“ is mondta, úgy viszont őt, — a fenti önvallomás alapján — per analogiam a leghorvátabb magyarnak s mert a magyar-horvát sorsközösség tudatos és leglelkesebb szószólója volt, — a legmagyarabb magyarok egyikének is nevezhetjük.

Rendkívül érdekes és tanulságos az is, amit a kölcsönös elidegenedés többi okáról ír és ami helyes megállapításainál fogva még a mai és a későbbi nemzedékeknek is okulásul szolgálhat. A horvát kérdéstről, már az összeomlás előestéjén, 1918 október 22-én írt nagyszerű tanulmányában összeállítja a kölcsönös mulasztások, a mindkét részről elkövetett súlyos tévedések és hibák bűnlajstromát és kialakóban lévő reményének egy utolsó fellobbanásával keresi a módozatokat és eszközöket, amelyekkel a végveszedelem ráncszakadását az utolsó pillanatban még el lehetne hártani. „A szorongó hazafias érzés e komor óráiban — írja a többi közt — megpróbálom papírra vetni egy évtized lelki vergődésének eredményét, megpróbálom lehető objektivitással feltárni azokat az okokat, melyek a két nemzetet egymástól elválasztják, megpróbálom utat-módot ajánlani, miként állíthatnánk meg a romlást a tizenkettedik órában, miként törhetnénk új utat egymás megértése felé.“

Ez a többi cikken és tanulmányon átszövődő oknyomozási munka az adatoknak és kellően indokolt megállapításoknak olyan sokaságát eredményezte, hogy itt csak egynéhányat lehet felemlíteni.

A két nemzet közötti viszony folytatólagos elhidegülésének egyik okát a délszláv eszmének a horvátok körében végbement térfoglalásán kívül abban látja, hogy a magyar és a horvát nem ismeri egymás nyelvét. „Mióta a latin nyelv kiszorult a közéletből — írja a többi közt, — a legnagyobb nehézséget a nyelv képezi. A magyarok nem tudnak horvátul, a horvátok nem tudnak magyarul“ ... Így pl. „a jelenleg (1918) többségben levő szerb-horvát koalíciónak csak egyetlen egy tagja bírja teljesen a magyar nyelvet,... a magyaroknál pedig ritka, mint a fehér holló, aki csak valamennyire is tud horvátul“. Majd hozzáfűzi, hogy „a magyar tájékozatlanság volt a bűnösebb, mert a tényleges erőviszonyok folytán a horvát politika alig szólhatott bele a magyarba, míg a magyar igenis a horvátba.“ A hiba szerinte a tanrendszerben van, „mert mindkét rendszer vétkes könnyelműséggel, vagy tudatos rosszindulattal óvatosan kerüli, hogy a magyar vagy a horvát ifjúság a másik nemzet viszonyairól [valamelyes képet nyerjen“. Ezen a visszas állapoton segítő, „a magyar kormánynak tekintet nélkül arra, hogy mit csinálnak a horvátok, haladéktalanul megfelelő iskolapolitikai akciót kellene megindítania. A leghelyesebb természetesen az lenne, hogy mindkét kormány a magyar illetve a horvát nyelvet legalább is fakultatív tantárgyként beillesztené a középiskolák egyrészének a tantervébe és egyúttal arról is gondoskodnék, hogy az egyetemi és főiskolai hallgatók is folytathassák ebbeli tanulmányaikat, a többi közt bőven osztogatott ösztöndíjakkal a másik nemzet főiskoláin“. „Mindig rejtély volt előttem, — írja Bajza — hogyan lehet [magyar, illetve horvát közjogot és történelmet tanítani a horvát, illetőleg magyar források és szakirodalom ismerete nélkül.“ A magyarországi nemzetiségek nyelvének ismeretére szerinte különösen a magyarságnak van szüksége, mert „amelyik nemzet felkészültebb, amelyik nemzet jobban ismeri a másikat, annak a nemzetnek feltétlenül nagy előnyei vannak a másikkal szemben“. Aranyigazság ez, amelyet azonban — sajna — nem részesítettünk kellő figyelemben sem az iskolapolitika, sem a közigazgatás és a közélet terén. Most, hogy a Délvidék és az ország egyéb részei 20—22 és fél évi elszakítottág után megint visszatértek az anyaországhoz, a magyarságnak végre van egy olyan középiskolát és egyetemet végzett értelmiségi rétege, mely második anyanyelvként kezeli az egyes nemzetiségek nyelvét s így legalább egy emberöltőn át teljesen

pótolni tudja a Bajza kifogásolta nyelvismereti hiányt. Ami pedig a távolabbi jövőt illeti, azt Hóman Bálint miniszternek az a bölcs előrelátással kiadott rendelete van hivatva előkészíteni, amellyel a visszatartott Délvidék néhány középiskolájában kötelezővé tette a szerb-horvát nyelv tanítását.

A továbbiakban Bajza hibáztatja a sajtó magatartását is, mert „a magyar és a horvát sajtó az egymás megismerése eszméjét még kevésbé szolgálja, mint a két tanrendszer. A meggondolatlan, elfogult kirohanások, egymás kisebbitése napirenden vannak“.

Ezeknek az áldatlan állapotoknak a következménye volt a magyar és a horvát társadalom elzárkózása egymástól, mely Bajza túlzás nélküli megállapítása szerint 1918-ban már akkora, hogy „a Dráva két partja ma távolabb van egymástól, mint két világrész ... Csak így lehetséges, hogy kaszinói és más véletlen összeköttetések és ismeretségek elhatározó befolyást gyakorolhatnak Horvátország politikai fejleményeire. A siralmas és neveléses sajátos vegyülete volna az, ha egyszer valaki megírná pl. a horvát báni kinevezések hiteles történetét“. Nem ismerem ezeknek a személyi politikai kérdéseknek a kulisszatitkait s így nem is tudhatom, hogy mennyire fedik Bajza megállapításai a tényeket. Azt azonban merem állítani, hogy ennél lesújtóbb bírálattal még nem illették az akkori magyar felelős tényezők horvát politikáját.

A magyar és a horvát nemzet között az egyik legélesebb ütközőpont a nemzetiégi kérdés volt. „Horvát testvéreink — írja Bajza — az ú. n. közös hivatalok, különösen a MÁV szervezetében, továbbá a horvátországi magyar iskolákban a magyarosítás eszközeit látják, kárpoztalul azután, ahol csak tehetik, elnyomják a horvátországi magyarságot.“ Hogy aztán ezt az elnyomást milyen mértékben gyakorolták, arra elegendő azt az egy tényt felhozni, hogy Horvátország 106.000 magyar lakosa közül, kiknek túlnyomó része, számszerűt 82.000, Szlavóniában élt, alig egynéhánynak adták meg a községi illetőséget és a csak ennek alapján igényelhető politikai jogokat. Jellemző az akkori helyzetre, hogy ez a százezren felüli magyarság éppen a szavazati jog megvonása miatt a Száborban nem tudott képviselőhez jutni. Ez egyébként a mai helyzet is! Ami pedig az ottani magyarság iskolaügyét illeti, azt a jugoszláv uralom alatt úgy intézték el, hogy az összes magyar tannyelvű magániskolákat bezárták 3 tengődő református felekezeti iskola kivételével. Ezen a siralmas állapoton az önálló Horvátország sem változtatott.

Az ellentétek és szakadatlan összetűzések egy másik forrását tették a horvát közjogi sérelmek, melyek nem kis mértékben az 1868: XXX. magyar és az 1868:1. horvát kiegyezési törvény szövege pontos megegyezésének hiányából eredtek. A horvátok különösen az állami beruházásoknál állítólag tapasztalható mostoha elbánást, a vasútpolitikai kérdések szerintük sérelmes rendezését, a közös minisztériumok horvát osztályainak az ügyét és a horvát területen behajtott adók igazságtalan felosztását tették állandóan panasz tárgyává. A felosztási kulcs szerint ugyanis Horvátország a befolyt adóknak csupán 44%-át kapta autonóm költségekre, míg a többi 56%-ot a közös állami kiadások fedezésére fordították. Ezeknek a sérelmeknek gyökeres orvoslása érdekében a horvátok nem szüntek meg a magyar-horvát kiegyezés revízióját és ennek keretében a pénzügyi önállóságot követelni, melyről Bajza megjegyzi, hogy az sok összeütközési pontot küszöbölt volna ki a magyar-horvát viszonyból. A horvát pénzügyi önállóságot egyébként Deák Ferenc sem ellenezte, mert „arról az országról, mely nem rendelkezhetik adóbevételeivel s nem maga tartja kezében a költségeinek fedezésére szolgáló eszközeit, még azt sem lehet mondani, hogy autonómiája van.

Az ilyen ország gyámság alatt van s csak látszólag létezik. Azért Horvátországnak — ha saját lábán akar állani — szüksége van arra, hogy önálló pénzügye legyen.“ (V. ö. Lobmayer István: „Történelmi kapcsolataink Horvátországgal“. 23—24. l.) Bajza felfogása némileg eltér Deák nyílt és határozott állásfoglalásától, mert a horvátoknak a pénzügyi önállóságra vonatkozó és „teljesen megérlelődött“ kívánságát az elkerülhetetlen kiegyezési revízió keretében csak „bizonyos fokig“ tartja teljesítendőnek. Hogy részleteiben és kihatásában milyen lett volna ez a pénzügyi önállóság, arról Bajza már nem ad közelebbi magyarázatot.

Ami végül a horvát területi követeléseket illeti, azok teljesítését Bajza — némi eltéréssel Sarkotic István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének kibontakozási tervezetéseitől (l. Tonelli Sándor „Tisza István utolsó útja“ Szeged, 1941.) — nagy vonásokban a következő módon képzelte el. Mindenekelőtt megállapítja azt a magyar államjog szerint vitathatatlan tény, hogy Dalmácia és Bosznia a Szent Korona birtokai. Ebben előzőleg nem volt eltérés a magyar és a horvát felfogás között. Az ellentét ott kezdődött, mikor arról kellett volna dönteni, hogyan történjék a visszacsatolás. Bajza szerint e tekintetben három tételhez kellett volna következetesen ragaszkodnunk.

Az első tétel — írja — az, hogy Dalmáciát Horvátországon át kell a Szent Koronához csatolni. Boszniára nézve nem lévén ilyen megszorítás, az közvetlenül az egész Magyar Birodalomhoz lenne csatolandó, mint ennek egyik önálló alkateleme, esetleg mint külön banátus. Mivel pedig így „Bosznia ügye nem magyar országos, hanem magyar birodalmi ügy, sorsára teljes alkotmányos joggal befolyhatnának a birodalmi gyűlésen Horvát-Szlavón-Dalmátországok képviselői is és a szervezendő bosnyák minisztérium nem lenne speciálisan magyar minisztérium, hanem úgynevezett közös minisztérium.“

Bajza második tétele az, hogy a visszacsatolt országok érdekeiknek megfelelő szervezetet kapjanak. „Hogy Dalmácia Horvátországon belül fenn akarja-e tartani külön szervezetét, vagy nem kíván-e átmenetileg külön elbánásban részesülni, azt a két közvetlenül érdekelt félre: Dalmáciára és Horvátországra kellene bízni. Bosznia ragaszkodván a maga autonómiájához, a Monarchia kereteiben élvezett bosnyák önkormányzat érvényben maradna a Magyar Birodalomban is, azzal a különbséggel, hogy Bosznia képviseletet fog nyerni a magyar birodalmi országgyűlésen s így beleszólása lesz az államélet összes ügyeibe, mint ahogy a horvátok is befolyhatnának a birodalmi országgyűlésen Bosznia ügyeire. Bosznia birodalmi képviseletének módját és autonómiájának viszonyát a Magyar Birodalom alkotmányához egy megkötendő magyar birodalmi (azaz magyar-horvát)-bosnyák kiegyezés fogja szabályozni.“

A harmadik tétel értelmében „a történelmileg kialakult egységeket megbolygatni nem szabad... Horvátország Szlavóniával, Dalmácia Bosznia-Hercegovinával mind ilyen egységek, éppen ezért szétszabdalásuk oly visszahatást keltene a horvát és bosnyák nemzetben, mely lehetlenné tenné a Magyar Birodalom belbékéjét“.

A horvát kérdésről szóló tanulmányában, melyből a fenti adatokat merítettem és jórészt idéztem, Bajza a horvát követelésekkel kapcsolatban még egyéb területi kérdéseket, a többi közt a szlavóniai három vármegye és a Muraköz kérdését is érinti, de ezeknek az előbbiekhöz viszonyítva már csak alárendelt jelentőségük van. A horvát kérdésnek szerinte még a tizenkettedik órában is megvalósítható rendezésére vonatkozó elgondolását a nagyszabású tanulmány befejezéséül a következő programszerű pontozatokban foglalja össze: „Bosznia a bosnyákoké, Horvátország a horvátoké, ez legyen délszláv politikánk jelszava!... Szakítanunk kell Horvátországban is azzal a politikával, mely a horvát elemet háttérbe szorítja és éppen a horvát eszmét kell politikánk vezércsillagává tennünk!“

Amint láthatjuk, Bajza az összeomlás előtt alig 2—3 hónappal, amikor a kocka már el volt vetve, még mindig keresi a kibontakozás módját és lehetőségét. Ez az igyekezete azonban éppen úgy meddő maradt, mint ahogy valamennyi korábbi javaslata és jószándékú tanácsa is hiábavalónak bizonyult. Amikor aztán beteljesült a végzet és a 800 éves magyar-horvát kapcsolat a Szábor 1918 október 29-i ülésén hozott egyhangú határozatával végleg megszűnt, Bajza, a magyar-horvát sorsközösségnek és egymásrautaltságnak ez a leglelkesebb hirdetője és védelmezője, hét évvel később „A magyar-horvát unió felbomlása“ című és a Budapesti Szemle 1925 október—novemberi számában megjelent mélyreható és oknyomozó tanulmányában megrendült lélekkel így emlékezik meg történelmünknek erről a végzetes eseményéről: „Számomra, bár 10 év óta riadtan láttam közeledni e napot, 1918 október 29-e volt életem legnagyobb megpróbáltatása.“

A horvát kérdés megoldásával természetesen az illetékes tényezők is foglalkoztak, egységes és a horvátokat is kielégítő megállapodásra azonban nem tudtak jutni. Ahány vezető politikus, annyiféle terv és megoldási módozat. Windischgrätz közlélmzési miniszter pl. 1918. okt. 3-án a király elé terjesztett programja szerint a Monarchia délszlávjaiat Szent István koronája alatt kellene egyesíteni. Wekerle miniszterelnök elgondolása az volt, hogy Dalmáciát egyesíteni kellene Horvátországgal a horvát autonómia egyidejű kiterjesztése mellett, Bosznia és Hercegovina pedig corpus separatumként, mint külön banátus közvetlenül Magyarországhoz lenne csatlakozandó, míg az osztrák délszlávok továbbra is Ausztriához tartoznának. Ez a terv legközelebb áll Bajza felfogásához, a hiba azonban ott volt, hogy Wekerle a saját programjának a megvalósítását nem tartván sürgősnek, egyre halogatta a komoly tárgyalások széles alapon való megindítását. Andrassy helyes politikai érzékkel nem bízott a corpus separatum lehetőségében és nem tartotta célravezetőnek a Monarchia délszlávjainak egyesítésére irányuló tervezetéseket sem, a háború tartama alatt pedig meddőnek, sőt károsnak tartott minden megoldási próbálkozást. Tiszának és Apponyinak is az volt a nézete, hogy a háború alatt nem szabad változtatni a Monarchia szerkezetén s ezért a leghatározottabban ellenezték Horvátország bármilyen területi megnagyobbítását is. Végül Sarkodé úgy vélte megoldhatónak ezt a kényes területi kérdést, hogy Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát elvben okvetlenül egyesíteni kell Horvát-Szlavónországgal, de az egyesítés végrehajtását a békekötés utáni időre kell hagyni.

Mindezekkel a kibontakozási tervezetekkel szemben a Monarchia délszlávjainak megvolta maguk külön megoldási programja. Sőt nem is egy, hanem ravasz előrelátással, minden eshetőségre számítva lényegüeg háromféle programban foglalták össze követeléseiket. Az egyik — itt Bajzát idézem — a szerb-horvát koalíció 1917 március i-i felirata, „mely Jugoszláviát kívánt a dualizmus keretein belül; a másik az osztrák Délszláv Klubnak 1917 május 30-án a Reichsratban felolvasott deklarációja, melyhez a horvát Starcevic-párt is csatlakozott s amely Jugoszláviát kívánt a Monarchia kereteiben“, tehát trialisztikus megoldást; a harmadik pedig a PaSic és a Trumbié vezette délszláv bizottság között 1917 július 20-án létrejött korfui megegyezés, mely Jugoszláviát akart a Karagyorgyevicsok uralma alatt. „Első pillanatra látszik — írja helyes megállapítással Bajza, — hogy e programok mindegyike a világháború egy-egy eshetőségéhez alkalmazkodik: ha győz a Monarchia és megmarad a dualizmus, ott a szerb-horvát koalíció felirata; ha győz ugyan a Monarchia, de nem marad meg a dualizmus, ott a Délszláv Klub deklarációja; ha elbukik a Monarchia, ott a korfui program.“

A második megoldási módozat lényegében a trializmus megvalósítását, következményeiben tehát Ausztriának előbb-utóbb bekövetkező föderalizálódását jelentette volna. Már pedig ezt a megoldást a magyar politikusok egyértelmüleg elvetették, különösen azóta, hogy tudomást

szereztek Ferenc Ferdinánd trialisztikus tervének alapmotívumairól és magyarellenes céljáról, melyet a volt trónörökös katonai irodájának akkori vezetője, Margutti ezredes előtt tett nyilatkozatában akként formulázott meg: „Es wird sich noch ein Radiergummi finden, mit dem man Ungarn von der Landkarte wegwischen kann“!

Magyar részről az utolsó kibontakozási kísérletet a király felszólítására Tisza István tette meg emlékezetes szarajevói látogatása alkalmával. Ez a kísérlet — mint ismeretes — a tárgyaló felek álláspontja közötti kiegyenlíthetetlen ellentét miatt teljes kudarccal végződött. Tisza 1918 szeptember 21-én fogadta a hattagú horvát-szerb bizottságot, mely a már előző nap Tiszához eljuttatott emlékiratában állította fel követeléseit. Ezek szerint a népek önrendelkezési joga alapján teljesen ki kell szakítani a szerbeket, horvátokat és szlovéneket a meglévő állami közösségből és az általuk létesítendő új állami alakulat a szomszédi viszonyra tekintettel tárgyalni fog Magyarországgal egy esetleges megegyezés feltételeiről. (L. Tonelli Sándor: Tisza István utolsó útja. 1941, 99. l.) Tisza, aki a horvát kérdés megítélésében Bajza szerint is hamis vágányra tévedt, amennyiben főtanácsadóit a horvát-szerb koalíciónak a Monarchia szétzüllesztésén ármánykodó szerb tagjai sorából válogatta ki, főleg a fondortalos Pribicevic Svetozár és a szemfüles Popović Dušan személyében, a legnagyobb felháborodással utasította el az emlékiratban foglalt követeléseket, melyek neki — úgy látszik — még nívumot jelentettek és amelyek véglegesen elvágták a békés megegyezés útját.

Hogy a dolgok idáig fejlődhettek, annak Bajza szerint az volt egyik főoka, hogy a magyar kormányok tabunak, örök érvényű törvényalkotásnak tekintették az 1868: XXX. magyar és az 1868:1. horvát törvénycikkben statuált magyar-horvát kiegyezést és a legmerevebben elzárkóztak ezeknek az alapvető törvényeknek minden olyan módosítása elől, mely a kiegyezési törvényben Horvátországnak biztosított jogok bármilyen tágítását jelenthette volna. „Az volt a baj, — írja Bajza a horvát kérdésről szóló és már többször idézett tanulmányában — hogy a kiegyezésből dogmát csináltunk, holott dogmának magyar szempontból csak az úniót magát kellett volna tekintenünk, nem pedig az únió ilyen vagy olyan formáját. 800 éves közös állami életünk alatt az együttélésnek formái többször változtak, változhatnak tehát a jövőben is. „Örök és változatlan törvényeket nem ismer a történelem.“ — írja egy másik tanulmányában. (A magyar-horvát únió felbomlása.) A magyar-horvát únió eszméjének azonosítása az 1868-i kiegyezéssel végzetes szerencsétlenség volt. A magyar közvélemény sajátságosán megfeledezett arról, hogy volt magyar-horvát únió 1868 előtt is és ez az únió idők és hatalmi viszonyok szerint ismételtelen változott, anélkül, hogy ezzel az állami szimbiózis folytonossága megszakadt volna ... Az únió azonosítása az 1868: XXX. t.-c.-vel eredményezte azt, hogy az e törvény ellen küzdő horvátok meggyűlölték magát az únió eszméjét is ... Két nemzedék nőtt fel Horvátországban úgy, hogy nemzete minden bajának okát az únióban kereste.“

A magyar kormánypolitikának egy másik súlyos és kihatásában szintén végzetes hibáját abban látja Bajza, hogy a kiegyezés biztosítása és változatlan fenntartása érdekében állandóan csak az alapjában kiegyezés-, sőt únió-ellenes két párttal, előbb a 33 évig uralmon volt és délszláv eszmékkel telített Strossmayer-féle nemzeti párttal, ennek bukása után pedig az elszakadás jegyében működő és az 1906. évi választásokon többséget kapott szerb-horvát koalícióval kereste az együttműködés lehetőségét, ahelyett, hogy megfelelő engedményekkel a horvát eszmét képviselő jogpártot igyekezett volna a Szent István koronája alatti állami közösségnek megnyerni, ami egyértelmű lett volna a horvát nép tömegeinek a „délszláv ragálytól“ való megszabadításával és „az únió eszméjének a horvát eszmével való megbékítésével!“

Szemére lobbantja Bajza — és pedig nem alaptalanul — a magyar kormányköröknek még azt is, hogy jóformán tiltakozás nélkül és tétlenül

túrték a Magyarország elleni féktelen horvát és horvátországi szerb agitációt, mely szertelenségében vetekedett a Karagyorgyevic Péter 1903-ban bekövetkezett trónralépése után Belgrádban megindult vad izgatással a Monarchia és nem utolsó sorban a magyarok ellen is. Hogy a horvát és a horvátországi szerb sajtóban milyen egészen útszéli hangnemben írt cikkek jelenhettek meg felelősségrevonás és kellő megtorlás nélkül, arról a többi közt a „Vihar” (Vihar) c. lap egyik 1914. évi számából vett következő idézet is tanúskodik: „Egy nemzet, mely nem az Isten, hanem talán az ördög műve... egy nemzet, melynek nyelve a cirkuszi harmonikák és önműködő bohócok hangjához hasonlít, egy nemzet, mely eddig a kultúrának és az emberiségnek nyújtott: 0, a politikának: 00, irodalomnak: 000, stb. az ilyen nemzet követésétől óvjuk az ifjúságot... Nem szenved kétséget, hogy az ilyen magyarelleses förmedvények sorozatosan csak a báni és a magyar kormányzat érthetetlen és egyúttal menthetetlen gyöngeségének vagy nemtörődömségének folyományaként láthattak napvilágot.

Mindezek a ható tényezők idővel azt eredményezték, hogy az únió egyre gyérülő hívei teljesen háttérbe szorultak és helyükbe azok kerültek, akik eleinte még csak titokban és alakoskodva, később azonban már egészen nyíltan Magyarország és a Monarchia ellen törtek. Ilyen mérgezett légkörben, teljesen elfajult politikai viszonyok között és szélsőséges, állambontó törekvések mellett minden egyezkedési kísérlet már eleve kudarcra volt ítélve, még pedig annál inkább, mert a 67-es kiegyezés változatlan fenntartásához görcsösen ragaszkodó és e tekintetben minden engedménytől valósággal irtózó bécsi udvar az 1868-i magyar-horvát kiegyezésnek a horvátok javára történő megváltoztatását is ellenezte attól való félelmében, hogy az ilyen jogkiterjesztés hasonló követelések támasztására sarkalhatná a csehek, lengyeleket és szlovéneket s így Ausztria föderalizálásához vezetne. Meddőségre voltak kárthatva különösen az utolsó kibontakozási kísérletek, melyek minden egyébtől eltekintve már azért sem vezethettek sikerre, mert túlkésőn, vagyis olyan időben került rájuk a sor, amikor a háború fejleményei következtében minden magyar részről történt ajánlat már meghaladott álláspontot képviselt és a Monarchia összeomlása már nem volt elkerülhető. Akkor már olyan volt a helyzet, hogy a szerb-horvát koalíció tagjai és általában a Monarchia összes délszlávjai levehették az álarcot és mámorosan az entente győzelmétől, mely egyszersmind a délszláv eszme diadalát is jelentette, lobogó zászlókkal siethettek Belgrád ölelő karjai közé. Hogy aztán a délszláv eszme jegyében és — papíron — a három néptörzs teljes egyenjogúsága alapján létrejött új állami közösségben az ölelő karok szorítása mindinkább elviselhetetlenné vált, arról a Bajza-kötet második és az elsőnél jóval nagyobb része ad számot, a gondosan megrostált és hiteles adatok olyan tömegével és olyan mesteri csoportosításával, hogy ez a rész is nélkülözhetetlen vademecum-ul szolgálhat mindazoknak, akik a horvát kérdés és a jugoszláv probléma iránt érdeklődnek és ezzel behatóbban kívánnak foglalkozni. Ezt a fordulatot: Jugoszlávia széthullását, amelyet írásaiban egyébként többször megjósolt Bajza, barátainak és tisztelőinek mélyeséges fájalmára, már nem érthette meg. Szelleme és majdnem három évtizedes serény és a szószoros értelmében áldozatos, de kortársainak csak egy csekély hányadától érdeme szerint értékelt munkálkodásának termékei azonban köztünk maradnak. Köszönjük a történetíró Tóth Lászlónak, hogy a Bajza József válogatott cikkeiből és tanulmányaiból összeállított hatalmas kötettel a horvát kérdés legkiválóbb magyar szakértőjének és a magyar publicisztika egyik legönzetelebb és legnemesebb munkásának maradandó emléket állított.